

Giritli Sırrı Paşa'nın Mantık Anlayışı

Aytekin ÖZEL *

Özet

Geleneksel mantık iki kısımda ele alınır: Kavram Mantığı, Kıyas Mantığı. Bu geleneğin İslam Dünyasındaki kurucuları Fârâbî ve İbn Sîna'dır. Onlardan sonraki mantıkçılar onların görüşlerini miras olarak devraldılar ve geliştirdiler. Giritli Sırrı Paşa (1844-1895), bu mantık geleneğinin son düşünürlerinden biridir. Mantıkla ilgili onun yazdığı tek eser, Mi'yârü'l-Makâl'dir. O, diğer eserlerinde mantığı sürekli kullanmıştır. Bu çalışmamızda Mi'yârü'l-Makâl'deki mantık kavrayışını belirledik. Sırrı Paşa'nın mantık kavrayışı, izinden gittiği geleneğin derli toplu, açık ve anlaşılır bir özetinden oluşmaktadır. Bu yönüyle o öğrenciler için yazılmış olup, pedagojiktir.

Abstract

The Logical Understanding of Sırrı Pasha of Crete

Traditional logic has two parts: logic of concepts, syllogistic logic. The founders of the traditions are AlFarabi and Avicenna. Logicians after them inherit their views and develops them. Sırrı Pasha of Crete (Giritli Sırrı Paşa) is one of the last thinkers in that logical tradition. The only work which he wrote is Mi'yâr al-Makâl. However, he used constantly logic in his other works. In our study we have designated logical understanding in Mi'yâr al-Makâl. Sırrı Pasha's logic consisted of a summary of tradition,

---

* Yrd. Doç. Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi, aytekinozel@uludag.edu.tr

which he had followed, clearly, understandably and orderly. With this aspect it was wrote for students and was pedagogical.

Anahtar Kelimeler: Giritli Sırrı Paşa, kavram, tanım, mantık, kıyas.

Key Words: Sırrı Pasha of Crete, concept, definition, logic, syllogism.

Giriş

Mantık, Aristoteles'ten beri tüm bilimler için bir alet (Organon), onlara bir giriş olarak kabul edilir. Acaba mantık, ilimler için doğru-
dan doğruya bir giriş ilmi midir? Uygulamada bu sorunun cevabı farklılaşabilir. Örneğin medrese programlarında şer'i ilimler için Sarf, Nahiv, Mantık ve Belagat olmak üzere dört tür aletten bahsedilir. Bunlardan sonra usul ilimleri olan Fıkıh Usulü, Tefsir Usulü, Akaid Usulü, Hadis Usulü ele alınır. Usullerden sonra da Fıkıh, Tefsir, Akaid ve Hadis ilimlerinin kendileri incelenir. Buradaki üç aşamada dikkat çekici husus, usullerden önce alet ilimlerinin okutulmasıdır. Fıkıh, Tefsir, Akaid ve Hadis ilimlerinden önce de usullerinin okutulmasıdır. O halde buradan şu şekilde bir sonuç (her ne kadar mantıksal bir zorunluluk olmasa da) çıkartılabilir: Genelde medrese programlarında alet ilimleri, usul ilimleri için vardır. Yani onlar, doğru-
dan doğruya ilimlerin kendileri için değil usulleri için birer giriş ilmidirler. İşte mantık da bir giriş ilmi konumundadır.

Mantık eserleri, salt mantık çalışması olmakla birlikte kendi dönemindeki mantıksal, akademik seviyenin hangi seviyede olduğuna da işaret edebilir. Öteden beri ulema bazen, felsefe, kelam, fıkıh usulü gibi ilimlere yönelik kaleme aldıkları eserlerin başında bazen de onlardan bağımsız olarak mantık yapıtları ortaya koymuşlardır. Kelam, hukuk gibi yazılı eserleri de göz önüne aldığımızda şu söyle-
nebilir: Mantıksallık akademik çalışmalar açısından hep aranan bir özellik olmuştur.

Bu tespitleri yapmamızın nedeni, Osmanlı döneminin son paşalarından biri olan Giritli (Giridi) Sırrı Paşa'nın¹ (1844-1895) *Mi'yâr'ul-Makâl*² adlı eserindeki mantık görüşlerini inceleme amacımızdan dolayıdır. Mantık disiplininin İslâmi ilimler nezdindeki konumunu belirtmemizin nedeni, Giritli'nin ortaya koymaya çalışaca-

---

¹ Giritli (Giridi) Sırrı Paşa'nın hayatı için b.k. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, eski yazıdan aktaran Nuri Akbayar, Numune Matbaacılık, cilt: 5, İstanbul 1996, ss. 1507, 1508.

² Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul 1303.

ğımız mantık kavrayışının, onun Kalam ve Tefsir çalışmalarıyla bir ilintisinin olabileceğini göstermek bakımındandır.

Giritli Sırrı Paşa, Tanzimat (1830) sonrasında yetişmiştir. Asıl adı, Selim Sırrı³ veya Muhammed Sırrı'dır.⁴ Çalışmalarının bir kısmında kendi adını vermeksizin Eser-i Sırrı adını kullanmıştır. Son dönemde yapılan çalışmalar⁵, onun kelimenin tam anlamıyla bir Osmanlı âlimi olduğunu ortaya koymaktadır. *Mi'yâr'ul-Makâl*, yazdığı tek mantık eseridir. Bu eserdeki mantık görüşlerini incelemek, onun teorik bilimsel perspektifinin önemli bir yönünü ortaya koymak anlamına gelecektir. Bu yönüyle onun diğer eserlerinde, mantığı uygulayıp uygulamadığını, uyguladıysa nasıl uyguladığını araştırmak da bu çalışmanın dışında kalacaktır.

Mi'yâr'ul-Makâl adlı eser, önce Arapça paragrafı yazarak sonra da o paragrafı Osmanlı Türkçesi'ne tercüme ederek kaleme alınmıştır. Eser, klasik mantık konularını özetlemektedir. Öğrencilere yönelik olarak kaleme alınmış olup hem mantık imtihanı için hem de Arapça ve Türkçe olarak mantığı öğrenmek isteyenler için yazılmıştır.⁶ Yapıt, çoğu klasik mantık eserinde olduğu gibi kavramlar mantığı (tasavvurât) ile başlamaktadır. Biz de onun kavramlar mantığını inceleyip ardından da formel kıyas mantığını ele alacağız. Çalışmamızda önermeler konusunu ayrıca işlemeyeceğiz ve verdiğimiz kıyas örneklerinde onları kullandığımız için zımnen onlardan da bahsetmiş olacağız. İformel kıyas mantığını ise sadece tanım düzeyinde sunacağız.

Kavramlar Mantığı

Kavramlar mantığı ile, klasik mantıkta tekil-tümel lafızların anlamlarını belirlemedeki ve onlar arasında kurulan bağıntılardaki düzgün formel akıl yürütme etkinliğini kastetmekteyiz. Daha özet bir şekilde ifade edersek, kavramlar mantığı ile, kavramlarla (tümellerle) yürütülen düzgün formel akıl yürütmeleri kastetmekteyiz. Bu ifade, klasik mantığın bilgisel bir alanda işletilen tasavvurât kısmını ifade eder.

³ İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955, s. 755.

⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- Arifin, Esma'ül- Müellifin ve Âsârü'l- Musannifin*, İstanbul 1955, II, s. 395.

⁵ Murat Önder, "Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihi İçindeki Yeri", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Konya 2006. A. Halim Koçkuzu, "Giritli Sırrı Paşa ve Tefsirdeki metodu (1844-1895)", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Konya 1992. İsmail Kılıç, "Giritli Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l Kasas İsimli Eseri ve Tefsir İlmindeki Yeri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2000.

⁶ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, s. 5.

Sırrı Paşa'ya göre mantık ilminin iki tarafı vardır: Biri kavramlarla akıl yürütmeler, diğeri de önermelerle akıl yürütmelerdir (tasdikât). Bu çerçeve içerisinde mantığın amacı, fikrin doğrusu ve yanlışını bilmektir. Fikir ise bilinmeyen tasdikleri elde etmede, bilinen önermelerden küçük önerme ve büyük önerme alarak, bir delil tertip etmektir. Aynı şekilde bilinmeyen tasavvurları elde etmek için cins ile ayırmadan terkip ve tertip yoluyla bir tarif yapmaktır. Bunlardan her birinde temel ilkeler ve ulaşılmak istenen hedefler vardır. Tasavvurların temel ilkeleri beş tùmeldir, ulaşılmak istenen hedefler ise tariflerdir. Tasdiklerin temel ilkeleri önermeler ve önermeler arası ilişkiler, ulaşılmak istenen hedefler ise kıyastır.⁷

İslam Dünyasında mantığı en temelde kavramlarla akıl yürütmeler ve önermelerle akıl yürütmeler diye iki kısma ayırma yaklaşımı Fârâbî⁸ (870-950) ile başlamıştır. Sonraki mantıkçılar da mantıklarını hep bu zemin üzerinde kurmuşlardır. Sırrı Paşa'nın da aynı mantık geleneği üzerinde kitabını yazdığı anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi bu geleneğe, bir genelleme yapacak olursak, beş tùmelden önce sözcükler kısmı incelenir. Sözcüğün anlama delaleti, tekil ve bileşik sözcük ayrımı, tekil sözcüklerin tùmel ve tikel diye ikiye ayrımı, daha sonra da tùmelin ayrımları ortaya konur. Bunun akabinde tarifler konusu işlenir. Buraya kadarki kısım, kavramlarla akıl yürütmeler bölümünü oluşturmaktadır. İkinci kısım önermelerle akıl yürütmeler bölümünden oluşmaktadır. Önerme, önermeler arası ilişkiler, kıyas ve kıyasın uygulama alanları bu ikinci kısmın alanında yer alır.

Osmanlı medreselerinin çoğunda okutulan; hatta ezberlettirilen, günümüz açısından da klasiklerimiz arasında yer alan *İsâgûcî*⁹ adlı risale, bu perspektifin en iyi örneğidir. Risale, İslam Dünyasında, bu konunun gelenekleşmiş ele alış tarzının nasıl olduğuna dair önemli bir kanıttır.

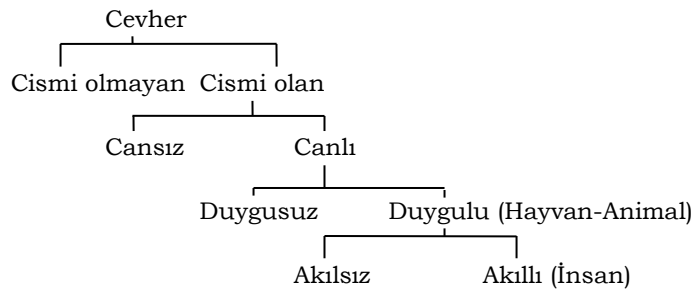
⁷ Girişli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, s. 6.

⁸ Fârâbî, *Kitâbü'l-Burhân*, çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper, A parallel Turkish-Arabic Text, İstanbul, 2008, ss. 1, 2. Fârâbî'nin söz konusu eserindeki ifadelerin bir kısmı şunlardır: "Bilgiler tasavvur ve tasdik olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ikisinden her biri ya tamdır ya da eksiktir... Tam tasavvur, bir şeyin ona özgü olacak tarzda zatını ifade eden şeyle tasavvurudur... Tasdik bir kısmı kesindir, bir kısmı kesine yakındır ve bir kısmı da nefsin bir şeyde sükûn bulması olarak adlandırılan tasdiktir..." Mantık, tasavvurât ve tasdikât diye ikiye ayrılmış bir bilimsel alanda işletildiği için onun temel iki alanı da kavramlarla akıl yürütmeler ve önermelerle akıl yürütmeler olmaktadır. Naci Bolay, *İbn Sînâ Mantığında Önermeler*, İstanbul 1994, s. 12.

⁹ Ebherî, *İsâgûcî*, (Arapça ve Türkçe metin birlikte), çev. Hüseyin Sarıçolu, İstanbul, İz yay., 1998.

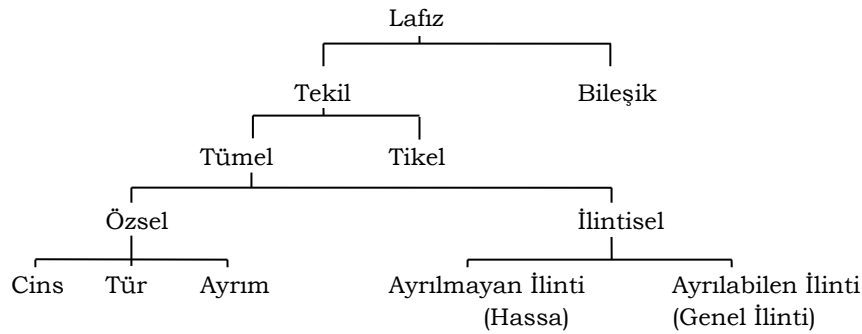
İsâgüç'nin şu anlamda pedagojik bir perspektifin ürünü olduğu anlaşılmaktadır: Bu pedagojik perspektif, önce icmal sonra tafsilatın öğretilmesidir. Bir başka ifadeyle, önce temel formlar sonra onun ayrıntıları öğretilir. *İsâgüç* özetir ve ondan sonra medreselerde onun şerhleri ve haşiyeleri, ayrıntıları okutulur. Sırrı Paşa'nın metni, mantık konularını *İsâgüç*'den daha kapsayıcı bir şekilde ele alır ve o, biraz daha ayrıntılara girerek, daha anlaşılır bir tarzda, pedagojik bir perspektifle yazılmıştır.

Bilindiği gibi Porphyry *İsâgüç*'sine dayanılarak Porphyry Ağacı çizilir. Ağaç şöyledir:¹⁰

Görülüyor ki bu şema, oldukça metafizik ve metafizik olduğu kadar da mantıksaldır. O, nesnelerin özsel bir kuruluşunu sistematize eder. Bu anlamda şema, özcü mantık, özcü ontoloji üzerine kuruludur denilebilir. Beş tümel, bu şemadan hareketle daha iyi anlaşılabilir.

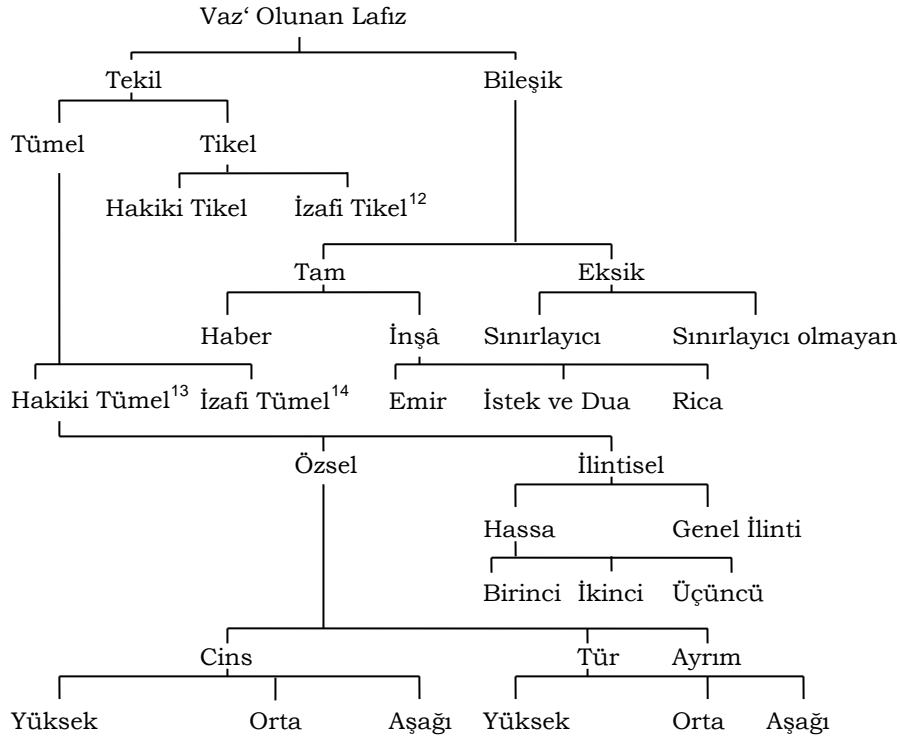
Ebherî'den hareketle çıkartılabilecek şema –ki buna, kelimenin tam anlamıyla klasik olduğu için Ebherî Ağacı da diyebiliriz- şöyledir:

Anlaşılan o ki Ebherî'ye göre beş tümel, dil üzerine kuruludur. Onun risalesinden hareketle oluşturulan bu şema da nesnelerin öz-

¹⁰ Necati Öner, *Klasik Mantık*, Bilim yay., Ankara 1996, s. 34.

sel ve ilintisel yönlerini dikkate alır. Bu nedenle o, dilsel özcü bir yapıya sahiptir denilebilir. Giritli Sırrı Paşa'dan hareketle¹¹ çıkartılabilecek şema da şöyledir:

Giritli Sırrı Paşa'dan hareketle çıkarttığımız yukarıdaki şema, Ebherî'ninki gibi dil üzerine kuruludur. Sırrı Paşa'nınkinin farkı, daha ayrıntılı olmasıdır. Şimdi de, şemayla ilintili olarak, Paşa'nın

¹¹ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, ss. 6-14.

¹² Verilen örnekten, izafi tümelin âm ve hâs kavramlar arasında gerçekleştiğini anlamaktayız. Yani daha genelin altındaki daha özel kavramlar, izafi tikel kavramlardır. Bize öyle geliyor ki izafi tikel, modern dönemde sıkça kullandığımız kaplama karşılık gelmektedir.

¹³ Normalde Sırrı Paşa beş tümelin hakiki tümelden mi yoksa izafi tümelden mi olduğu konusunda herhangi bir bilgi vermez. Biz, onun beş tümelle ilgili verdiği örneklerden hareket edince, beş tümelin hakiki tümelden olduğunu anlıyoruz.

¹⁴ Verilen örnekten, izafi tümelin âm ve hâs kavramlar arasında gerçekleştiğini anlamaktayız. Yani daha özelin üstündeki daha genel kavramlar, izafi tümel kavramlardır. Bize öyle geliyor ki izafi tümel, modern dönemde sıkça kullandığımız işleme karşılık gelmektedir.

verdiği tarifleri ve örnekleri¹⁵ olduğu gibi değil de, biraz daha değiştirerek ve daha anlaşılır kılarak -aynı zamanda bu şemanın amaçladığı tarifler konusu da katarak- kavramlar mantığı ile ilgili mini bir sözlük çalışması yapalım. Böylece Sırrı Paşa'nın meramını daha iyi anlatmasına katkıda bulunmuş oluruz.

Kavramlar Mantığı İle İlgili Mini Bir Sözlük Çalışması

Tekil lafız: Bir parçası ile anlamının bir parçasına delaletin kastedilmediği sözcüktür. “İnsan” sözcüğü gibi.

Bileşik Lafız: Bir parçası ile anlamının bir parçasına delaletin kastedilmediği ifadedir. “Taş atan” örneğinde olduğu gibi.

Tam Bileşik Lafız: Üzerine susmanın doğru olduğu sözdür. Çünkü söz net bir şekilde belirlenmiştir. “Zeyd ayaktadır” gibi.

Haber Kipinde Olan Tam Bileşik Lafız: Eğer tam bileşik lafız, doğru veya yanlış değeri alabiliyorsa, haberdir. “Zeyd âlimdir” gibi.

İnşâî Kipte Olan Tam Bileşik Lafız: Eğer ifade doğruluğa ve yanlışlığa muhtemel olmazsa inşâîdir. Yani isteğe bağlıdır. “Övün” örneğinde olduğu gibi.

İnşâî Olup Emir Kipinde Olan Tam Bileşik Lafız: Eğer inşâî olana vaz' yoluyla fiilen karşılık verme gerçekleşirse, emir kipidir. “Dersi oku” gibi.

İnşâî Olup İstek ve Dua Kipinde Olan Tam Bileşik Lafız: Eğer inşâî olan, istek ve dua yoluyla gerçekleşirse, istek ve dua kipi oluşur.

İnşâî Olup Rica Kipinde Olan Tam Bileşik Lafız: Eğer inşâî olan, eşitliğe/adalete karşılık olarak delalet ederse bu ricadır.

Eksik Bileşik Lafız: Üzerine susmanın doğru olmadığı sözdür. Çünkü söz net bir şekilde belirlenmemiştir. “Gülücü hayvan” örneğinde olduğu gibi.

Sınırlayıcı Olan Eksik Bileşik Lafız: Sınırlanmış eksik bir bileşik lafızdır. “Konuşan hayvan” örneğindeki gibi. Bu örnek, insanın tam sınırlanmış anlamını, yani tam tanımını ifade eder.

Sınırlayıcı Olmayan Eksik Bileşik Lafız: Sınırlanmamış eksik bir bileşik lafızdır. “Zeyd'in kölesi”, “onbeş”, “Zeyd'de” örneklerindeki gibi. Görüldüğü gibi örneklerde bir sınırlama yoktur.

Tekil lafız: Tümel ve tekil lafız diye ikiye ayrılır. Sırrı Paşa bunun bir tanımını vermemiştir.

---

¹⁵ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, ss. 6-15.

Tekil Hakiki Tümel Lafız: Anlamın kendisi tasavvur edildiğinde, fertler arasında ortaklığın meydana gelmesini men etmeyen lafızdır.

Tekil İzafi Tümel Lafız: Altında daha özel bulunan daha genel tekil lafızdır.

Tekil Hakiki Tikel Lafız: Anlamın kendisi tasavvur edildiğinde, ortaklığın meydana gelmesini men eden lafızdır.

Tekil İzafi Tikel Lafız: Daha genelin altında bulunan daha özel tekil lafızdır.

Tekil Hakiki Tümel Lafızlar: Bunlar, özsel tümel lafızlar ve ilintisel tümel lafızlar olmak üzere ikiye ayrılır. Onların tümü, beş tümeli oluştururlar. Beş tümel, cins, tür, ayırım (bu ilk üçü, özsel tümel olanlardır), hâssa ve genel ilintidir (bu son ikisi ilintisel tümel olanlardır). Beş tümele, beş yüklem de denilebilir. Zira Sırrı Paşa beş tümeli tanımlarken, onları aynı zaman da yüklem diye de belirtmiştir.

Özsel (zâtî): Cüz'iyâtının/tikellerinin hakikatinden hariç olmayan şeydir. Özseller üçe ayrılır: Cins, Tür ve Ayırım.

Cins: Muhtelif olanlara, gerçeklikleri bakımından onlar nedir? diye sorulduğunda, yanıtlanmış olan tümel lafızdır. Örneğin, İnsan ve at nedir? Cevap: Canlıdır. Buradaki canlı, tümel bir lafız olup, cinstir.

Tür: Muhtelif olanlara, gerçeklikleri bakımından değil de adetleri bakımından onlar nedir diye sorulduğunda, yanıtlanmış olan tümel lafızdır. Örneğin, Ali ve Veli nedir? Cevap: İnsandır. Buradaki insan lafzı, türdür.

Ayırım: Bir şey(ler) üzerine o(nlar) özünde nasıl bir şeydir(ler) sorusuna yönelik olarak söylenmiş olan bir tümel lafızdır/yüklemidir.

Yüksek Cins: Üstünde cins bulunmayıp sadece altında cins bulunan yüklemidir.

Orta Cins: Hem üstünde hem de altında cins bulunan yüklemidir.

Aşağı Cins: Altında cins bulunmayıp sadece üstünde cins bulunan yüklemidir. Porphyry Ağacındaki insan örneğindeki gibi.

Yüksek Tür: Üstünde tür bulunmayıp sadece altında tür bulunan yüklemidir.

Orta Tür: Hem üstünde hem de altında tür bulunan yüklemidir.

Aşağı Tür: Altında tür bulunmayıp sadece üstünde tür bulunan yüklemidir. Porphyry Ağacındaki insan örneğindeki gibi.

İlintisel: Özsel olana muhalif olan, yani cüz'iyâtının / tikellerinin gerçekliğinden hariç olan şeydir. İlintiseller, hâssa ve genel ilintidir.

Hâssa: İlintisel bir söz olarak bir tek hakikatin kapsadıkları için söylenmiş olan tümel bir lafızdır.¹⁶ İnsan için gülücü olmak gibi. Hâssa üçe ayrılır: Birinci tür hâssa, ikinci tür hâssa, üçüncü tür hâssa.

Birinci Tür Hâssa: Bu, hâssaya sahip fertlerin hepsinde bulunur, insan fertlerine nispetle potansiyel olarak gülücülük özelliğine sahip olmak gibi.

İkinci Tür Hâssa: Bu, hâssaya sahip fertlerin hepsinde bulunur, mahiyetinden ayrılmasına geçici bir müddet izin verilmesiyle oluşur. İnsana nispetle fiilen gülüyor olmak gibi.

Üçüncü Tür Hâssa: Bu, hâssaya sahip fertlerin hepsinde bulunmayıp, bazısında bulunur, bazı insan fertlerine nispetle fiilen yazmak gibi.

Genel İlinti: İlintisel bir söz olarak birden çok hakikatin kapsadıkları için söylenmiş olan tümel bir lafızdır. Bir hakikatin dışındaki başka hakikatlerde de bulunur. İnsan ve insanın dışındakilere nispetle nefes alıp vermek buna bir örnektir.

Tarif (Açıklayıcı Söz): Bir şey tasavvur edildiğinde o şeyin ya hepsini, hakikatiyle, dışarıdaki şeylerden ayırt ederek oluşan akıl yürütmedir; ya da o tasavvuru herhangi bir yönden elde etmeye sebep olan akıl yürütmedir. İlki hadtır, ikincisi de resmetmedir.

Tam Tanım: Bir şeyin yakın cinsiyle yakın ayırımından oluşan tariftir.

Eksik Tanım: Bir şeyin sadece yakın ayırımından, yahut yakın ayırımıyla uzak cinsinden oluşan tariftir.

Tam Resmetme: Bir şeyin yakın cinsi ile özgüllüğünden (hâssasından) oluşan tanımdır.

Eksik Resmetme: Uzak cins ile özgülükten veyahut tümü tek bir hakikate özgü olmak üzere sadece ilintilerden oluşan tariftir.

Aslında bu sözlük çalışması, bize kavramlar mantığının formel kısmının tanımlarını önemli oranda sunmaktadır. Bu yönüyle ortaya çıkacak “kavramlar mantığı bir mantık mıdır? Yoksa bir semantik-sentaktik bir teori midir?” –ki bizim görüşümüz bir mantık olduğu

---

¹⁶ İlkece mahiyetten ilintinin ayrılması, üç şekilde olur: (1) Ya mühletle fiilen meydana gelir, ayakta duranın ayağa kalkıştan ayrılması gibi. (2) Ya zorlukla vuku bulur, cahilden cehalet ilintisinin ayrılması gibi. (3) Ya da imkân yoluyla olur, kara olan bir şeyden karalığın ayrılması gibi. Bk. Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, s. 12.

yönündedir- muhtemel tartışmasında kullanılabilir veriler sağlamaktadır.

Giritli Sırrı Paşa'nın kavramlar mantığının işletilmesine bir örnek olarak insanın tanımını verebiliriz. Yukarıda sunulan sözlükteki -biraz daha formüle ederek söylersek- tam tanım şu şekilde okunabilir: "Tam tanım= yakın cins + yakın ayırım". İşte bu, formdur. Başka bir deyişle, kavramlar mantığının formlarından biridir. Bu çerçevede, insanın yakın cinsinin hayvan, yakın ayırımının da konuşan olduğunu bildiğimizde, içerik bilgisine sahip olmuş olmaktadır. Bu içerik bilgisini forma uyguladığımızda ise şu ortaya çıkar: "insan= konuşan +hayvan". İşte bu insanın tam tanımıdır.

Formel ve İnfornel Kıyas Mantıkları

Formel kıyas mantığı deyince, önermeler arası ilişkileri, kıyas şekillerini ve irca işlemlerini içine alan mantık teorisini kastediyoruz. İnfornel kıyas mantığı deyince de kıyasın uygulama alanları diye bilinen beş sanatı kastetmekteyiz.

Formel kıyas mantığı, Giritli Sırrı Paşa'nın kavramlar mantığının hem devamıdır hem de devamı değildir. Bu çelişik gibi duran ifademiz, aslında bağlama göre bir doğruluk değeri kazanabilecektir. Bağlamla kastımız şudur: Şayet geleneksel mantığı, onun bize dikte ettiği gibi, holistik (bütüncü) bir bağlamda okursak, söz konusu cümlemiz çelişik bir cümle olur. Çünkü çelişkinin meydana gelmesi için geleneksel kaynaklarımızda belirlenen on şartın¹⁷ bir kısmının yerine gelmiş olduğu açıktır. Holistik yaklaşımla, sistemdeki sözcüklerin, birbirinden bağımsız bir şekilde anlam kazanamayacaklarını, birinin ötekine veya ötekilerine göre anlam kazanacağını kastettiğimizi belirtelim.

Şayet modern dönemdeki bazı çalışmalarda yapıldığı¹⁸ gibi, bir teoriyi bağlamından koparıp sistemin bir kısmını mantık olarak görüp diğerlerini mantık olarak görmezsek, yani kıyas teorisini mantık olarak görüp, onun alt yapısını oluşturan kavram teorisini mantık olarak görmezsek, söz konusu cümlemiz çelişik bir cümle olmamış olur. Dolayısıyla sözü edilen cümle, her iki perspektif dikkate alınarak kurulmuştur.

---

¹⁷ "Çelişki iki önermenin aynı konu, yüklem, zaman, mekân, izafet, güç, fiil, parça, bütün ve şartta birlikte bulunmaları sonucunda gerçekleşir." Ebheri, *İsâgûci*, ss. 68, 69.

¹⁸ Günümüzde birçok İngilizce yazılmış mantık kitaplarında geleneksel mantıktan anlaşılabilir kıyas teorisidir. Örnek için Saul Kripke'nin danışmanlığında hazırlanmış bir doktora tezinin kitap olarak basıldığı şu esere bk: Jonathan Lear, *Aristotle and Logical Theory*, Cambridge 1980.

Öte yandan, bir tespitimize göre geleneksel kaynaklarımızda, mantıki kıyası kasıtle, kıyas denilince o, iki anlamda kullanılabilir. İlk anlamıyla önermeler arası ilişkileri de kapsayan bir mantıki kıyas teorisi söz konusuysen, ikinci anlamıyla salt mantıki kıyasın kendisi kastedilmektedir. Biz bu yazımızda kıyas sözcüğüyle ikincisini kastederek inceleme yapmaktayız.

Sırrı Paşa'ya göre kıyasın tanımı –Osmanlıcasını dikkate alırsak- şudur:

“Birden fazla olarak bir takım önermelerden oluşan bir söz olup her ne zaman önermeler kabul edilseler (teslim olunsalar) onların özünden dolayı başka bir söz gerekli olarak çıkar. Ona da sonuç denir.”¹⁹

Arapça metinde ise kıyasın tanımı şu şekildedir:

“O, sözlerden kurulu bir söz olup, her ne zaman o sözlerin doğruluğu kabul edilirse onların özünden dolayı onlardan başka bir söz gerekir.”²⁰

Görülüyor ki Sırrı Paşa Arapça kıyasın tanımında geçen “sözler” lafzını, Osmanlıca'da kazıyye (önerme), Arapça'da ise “söz” (kavl) olarak kabul etmektedir. Bunu şunun için belirtme ihtiyacı duyduk: Bu bir tartışma konusudur. Kıyasın tanımında geçen “söz” ve “sözler”den kasıt “akledilirler” midir yoksa dile dökülenler (kazıyyeler/melfuz) midir?²¹ bu tartışılmaktadır. Muhtemelen Sırrı Paşa, bu tartışmaya binaen Arapça metinde “söz”ü, Osmanlıca metinde ise “önerme”yi kullanmış olabilir.

Sırrı Paşa'ya göre kıyas birleşmeli²² (iktirâni) ve istisnai olmak üzere ikiye ayrılır. Onun birleşmeli kıyasa ilk etapta verdiği örnek şudur:

Her cisim bileşiktir, (Küçük önerme)

Her bileşik sonradan değildir (Büyük önerme)

O halde her cisim sonradan değildir. (Sonuç)²³

¹⁹ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, s. 32.

²⁰ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, s. 32. Bu tanım Aritoteles'in tanımına oldukça yakındır. Onun tanımı şöyledir: “İçinde belli şeylerin söylenmesiyle, söylenmiş olanlardan başka bir şeyin, bunların böyle olması açısından zorunlu olarak sonuçlandığı akıl yürütme, ‘kıyas’tır.” Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, (Eski Yunancasıyla birlikte), Yunanca aslından çeviren Ali Houshiary, Dost Kitabevi Yay., Ankara 1998, s. 11.

²¹ Süleyman İpekli, *Müntehabât-ı Mantık*, H: 1289, s. 39.

²² “Birleşmeli” sözcüğünü tercih etmemizin gerekçesi için bk: Aytekin Özel, *İbn Sinâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, Emin yay., Bursa 2009, ss. 90, 91.

²³ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, s. 32.

İstisnai kıyasa verdiği örneklerden biri ise şudur:

Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur,
Güneş doğmuştur,
O halde gündüz mevcuttur.²⁴

Sırrı Paşa birleşmeli kıyasın şekillerine de yer vermektedir. Şayet orta terim, büyük önermede konu, küçük önermede yüklem ise birinci şekildir. Orta terim her iki öncülde yüklem ise ikinci şekildir. Her iki öncülde konu olursa, üçüncü şekildir. Orta terim, birinci şeklin tam tersi bir konumdaysa, o kıyas dördüncü şekildir. Dördüncü şekil, doğal bir düzene sahip olan birinci şeklin zıddı bir durumda olduğu için ve ondan hüküm çıkarmak zor ve yorucu olduğu için, doğallıktan uzak bir şekildir. Birinci şekil, ilimlerin ölçütüdür ve dört modu vardır. Diğer şekillerin modları, birinci şeklin modlarına irca edilebilirler.²⁵

Birleşmeli kıyas, kuruluş (terkib) ve form (suret) bakımından altı kısımdır. Şimdi bunların kısımlarına Sırrı Paşa'nın verdiği örnekleri yazalım:²⁶

İki öncülü de yüklemli önermelerden oluşan birleşmeli kıyas. Bunun örneği, yukarıdaki birleşmeli kıyasın aynısıdır.

1- İki öncülü de bitişik şartlı öncülde kuruluşu kıyas.

Şayet güneş doğarsa gündüz mevcut olur, (küçük önerme)

Her ne zaman gündüz mevcutsa yeryüzü aydınlık olur, (büyük önerme)

O halde güneş doğarsa yeryüzü aydınlık olur. (Sonuç)

2- İki öncülü de ayrı şartlı önermelerden oluşan birleşmeli kıyas.

Her sayı ya çifttir ya da tektir, (küçük önerme)

Her çift ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir, (büyük önerme)

Her sayı ya tektir ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir. (Sonuç)

3- Bir yüklemli önerme ile bir bitişik şartlı önermeden oluşan birleşmeli kıyas.

Her ne zaman bu insansa o hayvandır,

Her hayvan cisimdir,

O halde her ne zaman bu insansa o cisimdir. (Sonuç)

---

²⁴ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, s. 32.

²⁵ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, ss. 34-36.

²⁶ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, ss. 38-40.

4- Bir bitişik şartlı önerme ile bir ayrık şartlı önermeden oluşan birleşmeli kıyas.

Her ne zaman bu insansa o hayvandır, (küçük önerme)

Her hayvan ya beyazdır ya da siyahtır, (büyük önerme)

O halde her ne zaman bu insansa o ya beyazdır ya da siyahtır. (Sonuç)

5- Bir bitişik şartlı önerme ile bir ayrık şartlı önermeden oluşan birleşmeli kıyasın başka bir biçimi.

Her insan ya beyazdır ya da siyahtır, (küçük önerme)

Her ne zaman bu beyaz veya siyahsa o hayvandır, (büyük önerme)

O halde her ne zaman bu insansa o hayvandır. (Sonuç)

Verilen bu örnekler, birinci şekil kıyasların ilk modudur (BAR-BARA). Sırrı Paşa, birinci şeklin dört modunu yüklemli kıyaslar üzerinden anlatır. O, birinci şekle irca işlemlerinin kurallarından kısmen bahseder, ama diğer şekillerin modlarından ise hiç söz etmez.

Sırrı Paşa, istisnai kıyasların türleriyle ilgili örnekler verir ve onlar bizim klasik kaynaklarımızda verilen örneklerin aynısıdır.²⁷ Bizim birleşmeli kıyas örneklerini doğrudan doğruya vermemizin nedeni, Sırrı Paşa'nın görüşünü aktarmanın yanı sıra şu kanaatimizi de belirtmek içindir: Müslüman kültürde üretilen kıyaslar, en temelde, birleşmeli ve istisnai kıyas teorileri diye ikiye ayrılır. Şartlı önermelerin yer aldığı kıyaslar, her bir kıyas teorisi içinde de kullanılmaktadır. Dolayısıyla ister geleneksel dönemde isterse modern dönemde olsun, Müslüman dünyadaki klasik mantık adına "şartlı kıyaslar" diye ayrı bir kategori belirlemek, kategori yanlışlığına neden olabilir kanaatindeyiz.

Şunu da belirtelim ki, Sırrı Paşa'nın verdiği birleşmeli kıyas örnekleri, belli bir formel yapının ürünüdür. Bu yapının değişmezleri ve değişkenleri vardır. Değişmezler, nicelik ifadeleri ile -her ne kadar Sırrı Paşa bahsetmemiş olsa da- önerme formlarıdır. Değişkenler ise önerme formlarına bağlı olarak yerini bulan içeriklerdir.

İnformel kıyas mantığı deyince beş sanatı kastettiğimizi yukarıda söylemiştik. Sırrı Paşa, bu beş sanatı şu şekilde tanımlamıştır:²⁸

---

²⁷ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, ss. 41-44.

²⁸ Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırrı), *Mi'yârü'l-Makâl*, ss. 41-44. Sırrı Paşa, beş sanatta kullanılan öncülleri zikreder. Zikrettiği öncüller, klasik mantık kitaplarında anlatılanların bir tekrarıdır. Onların içeriği, daha çok epistemolojinin konusuna girdiği için burada zikretmiyoruz.

1- Burhan: kesin sonuç elde etmek için kesin öncüllerden oluşturulan bir kıyaslardır.

2- Cedel: Meşhur olmuş öncüllerden oluşan kıyaslardır.

3- Hatâbe (Retorik): Kendisine güvenilen bir kişiden alınmış ya da zanni öncüllerden oluşan kıyaslardır.

4- Şiir: Nefsin mutlu veya mutsuz olduğu öncüllerden oluşan kıyaslardır.

5- Muğâlata: Doğruluğu şüpheli, yanlış öncüllerden oluşan kıyaslardır.

Sırrı Paşa bunların her birini, özellikle de Burhan konusunu biraz daha detaylandırıp örnekler vermiştir. Fakat yapılan açıklamalar, geleneksel kaynaklarımızdaki bilgilerin tekrarı mahiyetindedir.

Sonuç

Sırrı Paşa'nın *Mi'yârü'l-Makâl* adlı eseri geleneksel/klasik mantığın neredeyse tüm konularının bir özeti durumundadır. Eser, oldukça anlaşılır olup kavramları bütünlüklü bir şekilde ortaya koymaktadır. Hem Aristoteles'te hem de çoğu Müslüman mantıkçıda olduğu gibi kavram teorisinin temelinde "öz" (zât) merkezi bir konumda yer almaktadır. Hatta biraz daha ileri giderek, bu mantık iki temel kategoriden hareket ediyor denilebilir: Öz ve Özün dışındaki şeyler. Aynı şekilde bu tür bir mantık özcü mantık diye de adlandırılabilir. Sırrı Paşa da bu geleneğin izinden gitmektedir.

Sırrı Paşa'nın kavram mantığı ile ilgili tarif ettiği ifadeleri net bir şekilde belirlemiş olduk. Onların önemli bir kısmı, kavramlar mantığının bazı formel tanımlarıdır. Bilindiği gibi kavramlar mantığında amaç tariflere ulaşmaktır. Bu çalışmada sunulan sözlük çalışması da, ifadelerin birbiriyle ilişkilerine dikkat edilirse, Sırrı Paşa'nın tarif teorisini zımnen sunmaktadır.

Formel Kıyas mantığı konusunda ise Sırrı Paşa, formları vermeksizin kıyas örnekleri sunmuştur. Aslında onlar belli formlar üzerine kurulu kıyas örnekleridir. Bununla birlikte eserdeki kıyas sınıflamaları, eserin pedagojik bir metin olduğunu göz önünde tutarsak, oldukça yerindedir. Ayrıca metnin tümünün pedagojik bir anlayışla ve başarılı bir şekilde ele alınması, çalışmanın özgün yönünü ortaya koymaktadır.

Giriş kısmında vurguladığımız gibi Sırrı Paşa, geleneksel mantık ilmine tam anlamıyla vakıf bir Osmanlı âlimidir. Bizim bu çalışmamız, günümüz araştırmacılarına yönelik olarak Kelam, Tefsir gibi diğer alanlarda onun kullandığı mantık ıstılahlarını anlamada kısmen de olsa fayda sağlayabilecektir.